

BOEKBESPREKINGEN

J.M.G. Thurlings, *Van wie is de school? Het bijzonder onderwijs in een veranderende wereld*, Valkhof Pers, Nijmegen, 1998, 225p.

Het is genoegzaam bekend dat de schoolkwestie binnen de Belgische politiek een prominent historisch gegeven is, dat - hoezeer men dat ook moge betreuren - nog steeds op de geesten weegt. Wat minder bekend is, tenminste voor de gemiddelde Belgische lezer, is dat ook Nederland tot in het begin van de 20ste eeuw door nadrukkelijke schoolpolitieke spanningen werd gekenmerkt, die al evenzeer bepalend bleken voor de morfologie van het politieke veld. In dit boekje van Thurlings, emeritus hoogleraar sociologie van de Nijmeegse universiteit en welbekend verzui-lingsspecialist, kan men een bevattelijk overzicht vinden, dat enerzijds het conflict beschrijft tot aan de grote pacificatie van 1917-1920 en dat anderzijds een wat bredere kijk probeert te geven op het levensbeschouwelijk pluralisme in Nederland, ook in zijn meer recente aspecten.

De uitbouw van een modern, nationaal onderwijssysteem was in Nederland een product van de Bataafse revolutie. Die brak de calvinistische almacht en maakte van het onderwijs een voorwerp van aanhoudende zorg van de staat. De organisatie van dat onderwijssysteem zou voornamelijk steunen op de wet van 1806, die de inrichting van het lager onderwijs regelde. In deze wet werd een onderscheid gemaakt tussen "openbare" en "bijzondere" scholen. Dit begrippenpaar verwees toen nog enkel naar scholen die ofwel door openbare dan wel kerkelijke fondsen werden bekostigd ofwel enkel met de bijdragen van welgestelde ouders konden rondkomen. De betekenis zou evenwel verschuiven: het onderscheid zou naderhand samenvallen met wat in de Belgische context de tegenstelling tussen officieel en vrij onderwijs zou heten. Al evenzeer zou deze dualiteit de kern vormen van een bitter conflict tussen de confessionele krachten en diegenen die een school verkozen waarin nationale eenheid boven geloofsverdeeldheid zou staan, of, beter wellicht, waar men de "algemeen maatschappelijke" en de "christelijke" deugden zou onderwijzen, maar dan zonder "leerstelligheid": de doctrinale invulling moest door de diverse richtingen zelf worden verzorgd. Deze constructie vormde de basis voor een openbaar onderwijsnet, dat doorheen de wetten van 1857 en 1879 zou worden gemoderniseerd en kennelijk ook een nadrukkelijker levensbeschouwelijke neutraliteit zou krijgen. De grondwet van 1848 voerde evenwel ook de vrijheid van onderwijs in en bood daardoor mogelijkheden tot uitbouw van een confessionele concurrent.

De tegenstellingen waren evenwel niet helemaal gelijklopend met de Belgische. Het was zeker niet zo dat de thorbeckiaanse liberalen overtuigde voorstanders van de openbare school waren, veeleer het tegendeel. Pas later groeide er een eenduidiger liberale steun aan het openbaar initiatief. Aanvankelijk waren het eerder de orthodoxe calvinisten, vervolgens de conservatieven en ten slotte ook een niet onaanzienlijk deel van de katholieken die een openbare school wensten: bleef dan evenwel de vraag welk karakter die openbare school moest hebben. Omdat zij er niet in slaagden de openbare school tot fundament van een calvinistische natie te maken, waren het uiteindelijk de orthodoxe gereformeerden die de drijvende kracht zouden worden achter de formule van de confessionele bijzondere school. Dat gebeurde evenwel niet zonder aarzelingen en verder bestond er binnen de calvinistische gezindheid ook een intens theologisch dispuut omtrent de verhouding tussen gelovige, maatschappij en staat. Ook binnen de katholieke opinie was er lang geen eensgezindheid over richting en inrichting van de school: pas met een nadrukkelijke stellingname van het episcopaat in de jaren 1860 werd ook daar de verkieslijkheid van de bijzondere school gemeengoed. In dat kader werd ook de eis tot subsidiëring van het bijzonder onderwijs essentieel voor de confessionele programma's. Zo ontstond tegen 1870 een diepe breuklijn tussen liberalen en confessionelen. Met de aanloop tot de Kappeyne van 1879 - die duidelijk de openbare school wilde bevorderen - groeide die spanning uit tot een regelrechte schoolstrijd. Deze was zo determinerend voor de kristallisatie van de confessionele opinie dat de eerste constructie van een politieke partij in Nederland - de calvinistische ARP - tot deze fase is terug te voeren.

De confessionele mobilisatie tegen Kappeyne was in eerste instantie niet succesvol maar zij zou toch niet zonder vruchten blijven. Verdeeld als de liberalen waren rond het kiesrecht en de sociale kwestie, hield hun eenheid van 1877 immers geen stand. Dat bleek zeer goed wanneer de liberale voorstanders van kiesrechtverbreding voor de noodwendige grondwetsherziening moesten hengelen naar confessionele steun. Bij de confessionelen bestond wel enige sympathie voor kiesrechtverbreding, maar niettemin lieten zij de liberalen het *non possumus* horen: zij zouden de herziening pas steunen wanneer deze laatsten op hun beurt bereid zouden zijn om de grondwettelijke bezwaren tegen de subsidieerbaarheid van het bijzonder onderwijs weg te werken. En daarmee was de kern van het schoolpolitieke veranderingsproces in Nederland voor de daaropvolgende vier decennia vastgelegd. Tot en met de finale pacificatie zou de uitbreiding van het kiesrecht immers worden afgekocht met subsidies: eerst werd een principiële bres geslagen in de grondwettelijke leer, vervolgens werd de financiële flux richting bijzonder onderwijs bestendig vergroot. Het eerste confessionele coalitiekabinet Mackay introduceerde de subsidiëring en het grote, middels een liberaal-confessionele *Bevredigingscommissie* genegotieerde compromis onder het zakenkabinet Cort van der Linden - de grondwetsherziening van 1917, toegepast door de wet Visser van 1920 - voltooide deze constructie. Alle grote politieke stromingen hebben zich in die pacificatie ingeschreven. Het schoolpolitiek dispuut - in zijn klassieke vorm, wel te verstaan - was daarmee definitief van de baan. Thurlings geeft aan dat dit "compromis" de basis vormde van het confessionele overwicht binnen het Nederlands onderwijs. Dat overwicht is de

laatste jaren een weinig teruggelopen en ook binnen de categorie "bijzonder onderwijs" zijn er meerdere interessante verschuivingen vast te stellen, maar vooral nog is de predominantie over het openbaar onderwijs onaangetast gebleven.

Indien Thurlings in dit boekje onmiskenbaar een boeiend overzicht brengt, waarvoor ik alleszins mijn waardering wil uitspreken, dan moet het toch ook gezegd dat het de onderwijshistorici of -sociologen enigszins op hun honger laat. Hier en daar mankeert het de auteur wat aan historische diepgang. Zo geeft hij bv. aan dat de termen openbaar/bijzonder aanvankelijk niet verwezen naar de gekende tegenstelling, maar hoe die betekenisverschuiving in het begin van de 19de eeuw plaatsvond blijft duister. Ook de voortschrijdende pacificatie van de vroege 20ste eeuw wordt maar vrij oppervlakkig uit de doeken gedaan. Maar dat terzijde. Belangrijker lijkt mij de vaststelling dat Thurlings' perspectief alles wel beschouwd vrij smal is. Hij spitst zijn betoog grotendeels toe op de confessionele actoren en toont zich daarbij nog steeds schatplichtig aan een klassiek verzuilingsdenken waarin de "defensieve" reflexen van de christelijke gemeenschappen tegen de seculariserende krachten centraal staan. Meerdere elementen worden weinig of niet geïdentificeerd. De steeds nadrukkelijker neutraliteit van de openbare school wordt gewoon geponeerd maar of die inderdaad zo sterk de klasrealiteit bepaalde, werd eigenlijk nooit specifiek onderzocht: met de Belgische situatie in het achterhoofd - daar werd de openbare lagere school immers met een vergelijkbaar discours gestigmatiseerd maar was zij buiten de stedelijke of industriële centra nauwelijks minder confessioneel dan de katholieke school - roept dit onwillekeurig de vraag op of Thurlings niet wat te gemakkelijk de beweringen van de actoren overneemt eerder dan ze als historisch probleem voorop te stellen. Nauw daarmee verbonden is de vrij beperkte aandacht voor de politieke stroming die in de antithese tegenover de confessionelen stond: de liberalen komen naar voren als een schoolpolitiek weinig gedifferentieerde groep. Het is revelerend dat de recente literatuur over het Nederlands liberalisme - Taal, Stuurman, te Velde's proefschrift, Dudink - niet werd gebruikt. Nochtans lijkt het mij nauwelijks mogelijk om de veranderingsprocessen in de richting van schoolpolitieke pacificatie te doorgronden zonder met enige precisie de veranderingen binnen die politieke stroming te analyseren: in het laatste kwart van de 19de eeuw was het niet alles Kappeyne wat de klok sloeg. Daardoor blijft één van de grote pijlers van de schoolpolitieke pacificatie nagenoeg onbelicht. Dat is jammer, want daar ligt wellicht één van de belangrijkste verklaringen waarom Nederland veel eerder zijn groot schoolcompromis heeft bereikt dan bv. België.

Ik heb er de grootste twijfels over of een verzuilingstheorie *alleen* nog voldoende descriptieve of verklarende kracht bevat om schoolpolitieke tegenstellingen in staten als België of Nederland voldoende te doorgronden. Zij moet stellig een belangrijk onderdeel van het perspectief blijven, maar dan wel met enige essentiële aanvullingen. In de Belgische historiografie dienaangaande wordt de jongste tijd steeds meer de koppeling gemaakt met de historisch-sociologische modellen omtrent nationale onderwijssystemen en met diverse burgerschapstheorieën die, terloops gezegd, precies ook weer in de studies over het Nederlands liberalisme zo centraal staan. Het

is dienaangaande even belangrijk om de schoolkwestie niet in teleologische termen te bekijken, maar meer in het licht van de machtsverhoudingen die uiteindelijk tot een confessionele hegemonie hebben geleid. Daardoor komt die hegemonie veeleer naar voren als vraagstuk dan als uitgangspunt van de analyse. Misschien laat dat ook toe om de openbare school minder te denken vanuit deze of gene mythische representatie van haar "neutraliteit" en meer vanuit haar intern pluralistisch potentieel - Thurlings heeft daar duidelijk veel moeite mee - en om schoolkeuze als een veel sterker gelaagd sociaal fenomeen te bekijken dan alleen een confessionele identificatie.

Jeffrey Tyssens

Wim Meulenkamp & Paulina De Nijs, *Buiten de kerk. Processieparken, Lourdesgrotten en Calvariebergen in Nederland en België*, Uitgeverij Aspekt, s.l., 1998, 253p.

Buiten de Kerk is een gids voor een groep van voornamelijk negentiende en twintigste-eeuwse religieuze monumenten die zich letterlijk buiten de kerk bevinden: de processieparken, Lourdesgrotten en Calvariebergen. Aanvankelijk wilden de auteurs zich beperken tot Nederlandse devotieel-complexen, maar toen ze merkten dat ook België «zulke aardige objecten» bezat, konden ze niet anders dan ook enige van deze mee in ogenschouw te nemen. Met hun boek willen de auteurs een leemte vullen: ondanks de toenemende aandacht voor het verdwijnende christelijke cultuurgoed, werden de monumenten en landschappen die zich buiten de kerken of kloosters bevinden tot nog toe meestal vergeten en dit ondanks hun cultuurhistorisch belang. Veel van de processieparken, grotten en Calvaries zijn intussen reeds gesloopt en nog meer worden er verwaarloosd. Over de geschiedenis ervan weet men doorgaans weinig of niets.

Nietsvermoedend vraagt men zich wellicht af waarom deze devotieel-complexen dan wel belangrijk zijn of eerder nog wat men zich bij processieparken, Lourdesgrotten of Calvaries moet voorstellen. Een antwoord op deze laatste vraag vinden de auteurs, vanuit hun (cultuurhistorische) achtergrond wellicht zo vanzelfsprekend dat ze het eigenlijk niet geven. Bij het doornemen van de gids krijgt men uiteraard wel een idee van wat een processiepark was (is), namelijk een tuin die fungeerde als processieplek. Lourdesgrotten zijn nabootsingen van de grot waarin Maria aan Bernadette Soubirous verscheen. Bijna elke katholieke parochie beschikte (destijds) over een Lourdesgrot in de tuin en ook de meeste kloostertuinen hadden een grot in miniatuur. De Calvarie bestaat in alle gevallen uit een kruis, maar kan zijn uitgebreid met diverse beelden, zoals het lichaam van Christus aan het kruis, Maria, Johannes, Maria Magdalena en de twee moordenaars aan flankerende kruisen. Op de vraag waarom deze complexen belangrijk zijn, geven de auteurs wel van bij de aanvang een antwoord. Voor de gelovigen zijn deze monumenten inherent aan het geloof en een uitdrukking van de door de Kerk geleide devotie en

meditatie. Voor de historicus en kunsthistoricus – met name voor de auteurs dus – getuigen deze monumenten van de impact die het katholicisme op het leven in Nederland en België had (en heeft) en geven ze informatie over kunstenaars, materialen en constructiemethodes van een dicht verleden dat al geheel vergeten is. Voor de niet-gelovige en niet-professionele bezoeker zijn de monumenten interessant als cultuurcuriosa, maar ook omdat hun lokaties vaak aantrekkelijk zijn.

Waar (godsdienst)sociologen vooral interesse zouden hebben voor bijvoorbeeld de wisselwerking tussen religiositeit en volkscultuur, bekijken deze cultuurhistorici de parken, grotten en Calvaries vanuit een ander perspectief. Zij hebben belangstelling voor de materiële aspecten van devotionele complexen, voor jaartallen, kunstenaars, architecten en uitvoerders. Zij bekijken processieparken als een amalgaam van beeldhouwkunst, tuinkunst en architectuur. Deze invalshoek is overigens niet misplaatst, omdat het bij de weliswaar religieuze monumenten nooit alleen om devotie ging: de bezoeker moest zich kunnen verpozen in een aangename, goedogende en verrassende omgeving.

De eigenlijke gids begint pas op blz. 83 van het boek en wordt dus voorafgegaan door een vrij lange inleiding (bestaande uit 10 rubrieken), waarin de religieuze monumenten buiten de Kerk in hun context worden geplaatst. Vooral de inleidende rubrieken over de bedevaarten en processies, de geschiedenis van de kruisweg spreken tot de sociologische verbeelding. De rubriek over de techniek en stijl van de cement-rustiek of de processieparken als tuinkunst doen dat veel minder, maar zijn desondanks voor iemand die haar/zijn horizons wat wil verruimen niet oninteressant, zij het dat ze soms wat te uitgesponnen zijn.

Op blz. 83 begint de gids met de (belangrijkste) Nederlandse religieuze complexen in alfabetische volgorde en op blz. 164 volgen de Belgische monumenten, onder meer in Antwerpen, Averbode, Oostakker en Scherpenheuvel.

Achterin het boek is verder een catalogus opgenomen met alle devotionele complexen en Lourdesgrotten die de auteurs kennen en die van enig formaat zijn, dus ook monumenten die niet in het eigenlijke gidsgedeelte worden behandeld. Helemaal achterin het boek is er tot slot een uitgebreid register opgenomen. Het boek is geïllustreerd met een aantal sprekende zwartwitfoto's.

Als gids is het werk van Meulenkamp en Nijs zeker niet onverdienstelijk: voor wie er tijdens de vakantie een aantal dagen op uittrekt om processieparken, Lourdesgrotten of Calvaries te bezoeken, kan deze gids een prima leidraad zijn. De auteurs sluiten zelfs niet uit dat de lezer hier en daar nog wel een park zal ontdekken. Mocht dit het geval zijn, dan worden zij graag op de hoogte gebracht en kan u contact opnemen met de uitgever...

Ann Verlinden

Jozef Lamberts (red.), *Volksreligie, liturgie en evangelisatie*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1998, 241p.

Dit boek bundelt de verschillende bijdragen van het dertiende liturgiecolloquium van het Liturgisch Instituut van de Katholieke Universiteit Leuven, gewijd aan het thema «volksreligiositeit, liturgie en evangelisatie». Centraal stonden daarbij de verhouding tussen de liturgie en volksdevotie en de mogelijkheden die de volksreligiositeit biedt voor de evangelisatie. Het onderzoeksthema werd opgedrongen vanuit de sociale realiteit: het kerkelijke vieren dat achterruit is gegaan, terwijl de volksreligiositeit wel goed standhoudt en zelfs aan vitaliteit wint. Dit gegeven is een uitdaging voor de liturgische reflectie en het pastoraal. Het doet vragen rijzen als: beantwoordt de huidige liturgie wel aan de aspiraties van het volk en moeten er geen manieren tot kruisbestuiving worden gevonden tussen de liturgie in strikte zin en de wat neerbuigend genoemde «paraliturgie» of volksreligiositeit.

Deelnemers aan het congres waren deskundigen die vanuit hun wetenschappelijk onderzoek (vooral professoren-theologen) en/of vanuit hun dagelijkse praktijk met volksreligiositeit en liturgie te maken krijgen. Hoewel de bijdragen weliswaar allemaal met het gestelde thema te maken hebben, zijn ze toch vrij uiteenlopend.

Als eerste komt P. Post (Theologische Faculteit Tilburg) met een wel zeer uitvoerige bijdrage, waarin hij eerst een breed panorama schetst van de thema's en trends in het onderzoek van de religieuze volkscultuur en liturgie binnen enkele relevante cultuurwetenschappelijke disciplines. Vervolgens werkt hij een concrete casus uit, met name rond de beroering die ontstond na een ingreep in het «traditionele» rituele repertoire van de allerzielenliturgie in een Nederlandse parochie: de tekst van het slotlied werd vervangen door een nieuwe versie en dit werd op zijn zachtst gezegd niet op gejuich onthaald door de lokale parochiegemeenschap. Tot slot formuleert Post dan een aantal benaderingen en kwaliteiten van religieuze volkscultuur. Het interessante aan de uiteenzetting van Post is niet zozeer de eigenlijke tekst als wel de uitgebreide reeks voetnoten bij de tekst met bibliografische verwijzingen die zeker uitnodigen tot verdere uitdieping van het zeer brede domein van volkscultuur en liturgie. Met name de verwijzingen naar de «rituele veranderingen» en «nieuwe riten» trekken de aandacht. Vervolgens werpt dr. C. Caspers (Liturgisch Instituut te Tilburg) een licht op de volksvroomheid in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd en dit heel concreet aan de hand van het gebruik van het *Agnus Dei*, een amulet dat lange tijd een belangrijke plaats heeft ingenomen binnen het godsdienstig leven vanwege zijn wijding door de paus, de beeltenis die het draagt (het Lam Gods), het materiaal waaruit het bestaat (was) en de heilzame werkingen die eraan worden toegeschreven. L. Leijssen (Faculteit Godgeleerdheid Katholieke Universiteit Leuven) maakt vervolgens een sprong in de tijd en heeft het over het verband tussen de volksreligie en postmoderniteit, een verband dat ook aan bod komt in de bijdrage van L. Voyé, de enige socioloog van het gezelschap. Haar bijdrage «Uitwissing of nieuwe legitimatie van de volksreligie? Een sociologische benadering» zorgt voor een herademing, niet in het minst omdat men zich in het sociologisch

discours ten minste thuis weet en thuis voelt. Zij beargumenteert dat hoewel het kerkelijk instituut in de jaren zestig en zeventig op uitwissing of uitroeiing van de volksreligie heeft aangestuurd, zij daar toch nooit in geslaagd is. Net zo min men ongenueanceerd van een uitwissing mag gewagen, kan men nog minder zonder nuancering spreken van een nieuwe legitimatie van de volksreligie, aldus Voyé. Het Instituut mag dan al een aantal volksdevoties opnieuw positief evalueren, de bevolking bekommert zich nauwelijks om die raadgevingen. Zij is immers begaan met haar autonomie ten aanzien van elk gezag, zowel op dit domein als op elk ander. Vervolgens verduidelijkt Voyé wat zij onder volksreligie verstaat en zoekt zij oorzaken van haar wederopkomst in de kenmerken van de late moderniteit.

De volgende drie bijdragen in het boek gaan in op concrete belevingsvormen van de volksreligie en liturgie. Dr. Antoine Rubbens (nationaal proost van de Christelijke Mutualiteiten) spreekt over zijn ervaringen met de grote georganiseerde bedevaarten. Bernard Flets (norbertijn van Averbode) vertelt vanuit zijn ervaring als rector van het Maria-oord Kortenberg over het al dan niet samengaan van de volkse Maria-devotie en liturgie. Volgt dan de verfrissende bijdrage – zeker qua taalgebruik en schrijfstijl – van Stijn Van den Bossche, voorheen diocesaan verantwoordelijke voor de dienst Jeugdpastoraal van het bisdom Gent, thans wetenschappelijk medewerker aan de faculteit Godgeleerdheid van de K.U.Leuven. Hij gaat eerst uitgebreid in op het begrip «postmoderniteit» en vraagt zich vervolgens af hoe het zit met de postmoderne jeugd en hun religiositeit. Van den Bossche heeft geen bijster goed oog in de «postmoderne levenshouding». In het beste geval is zij volgens hem een «niet-totalitair, zoekend omgaan met waarheid en zin». In het andere geval onttaardt zij in een «relativisme dat de zoektocht naar waarheid en diepte gewoon opgeeft en zich overgeeft aan de narcistische esthetiek van wat (eventjes) werkt, van de emotie, de kick». Van den Bossche lijkt ook helemaal niet opgezet met eigentijdse vertalingen van bijbelteksten of «nieuwe» rituelen, getuige zijn cynische ontlading op blz. 198-199 van het boek. Zijn ontlading lijkt mij echter ongegrond normatief. Alleen een kerkgemeenschap die op authentieke wijze bidt, is volgens hem in staat goede jongerenliturgie aan te bieden, zelfs als zij zich niet specifiek op jongeren oriënteert.

In de slotbijdrage biedt Lamberts (redacteur van de bundel) enkele beschouwingen omtrent de vragen die vanuit het verschijnsel volksreligie kunnen worden gesteld aan de liturgie en welke kansen en opdrachten hieruit voortvloeien voor een eigentijdse evangelisatie. Zijn aanbevelingen zijn enigszins bevoogdend: hij pleit als het ware voor een «verheffing» van de volksreligie. Men moet iets aanvangen met de uitingen van de volksreligie, zoniet zullen zij nooit meer worden dan «volksreligie» en dan zullen de volksgelovigen worden «'opgevangen' door experts in bijgeloof of het 'slachtoffer' worden van sekten of van dubieuze 'verschijningen'». Of positief geformuleerd: de volksreligiositeit biedt kansen op evangelisatie, men moet ze alleen grijpen.

Rudi Laermans, *Schimmenspel. Essays over de hedendaagse onwerkelijkheid*, Van Halewyck, Leuven, 1997, 207p.

Dit boek is geschreven op wat Rudi Laermans zelf "de schier eindeloze boulevard van de Zeitgeist-diagnose" (blz. 191) noemt. Op allerlei manieren tracht hij de moderniteit en de postmoderniteit van onze samenleving uit te tekenen. Een eerste reeks verhalen gaat over de stad. De romaneske stad waarin alle relaties en verwachtingen vluchtig en dus zeker niet romantisch zijn, een moderne stad waarin het voorbijaande de norm is. Een stad die in de architectuur van malls en winkelcentra plaats ruimt voor de collectieve consumptierituelen van de moderne massacultuur. Een stad ten slotte die haar openbare gebouwen immobiliseert tot een openluchtmuseum en zo het prototype van een postmoderne, want posthistorische publieke ruimte creëert. Op indringende wijze tekent hij de stad als een concentratie van door het toeval bijeengedreven individuen die, zonder werkelijke duurzaamheid, verbonden zijn in een verlangenseconomie van passanten: "Een mooie vrouw is langs me heen gegaan; Heel even bleef ze staan. En keek mij aan. Toen is ze weer haar gang gegaan." (Baudelaire, *A une passante*, blz. 23)

In het tweede deel brengt Laermans enkele essays over het voorkomen van de (post)moderne mens zelf. Over de tijdloze en levenloze aankleedstijl van het postmoderne mannequinlijf en de moderne strijd van badkamermensen voor een zuiver lichaam. Over de jeugdigheid voor iedereen waardoor in de hedendaagse samenleving de scheidslijnen tussen jong en oud worden opgeheven. Over het feit dat statusgeschillen voortaan zonder burgerlijke scheidsrechters worden uitgevochten, terwijl de circulaire verhouding tussen beroep, status en levensstijl naar de prullenmand werd verwezen.

Ten slotte presenteert Laermans een aantal boeiende verhalen over moderne podiumkunst. Hij laat zien hoe het scenografisch werk van Jan Fabre "modern noch postmodern maar gewoonweg on-modern" is (blz. 158), hoe Fabre zich verzet tegen de romantische moderniteit die elk individu tot koning kroont, maar zich met teatraal machtsvertoon evenzeer afkeert van de postmoderne vluchtigheid. Hij stelt de postmoderne muziek van John Cage tegenover de modernistische choreografie van Cunningham. De muziek van Cage vraagt om een lichaamstaal. De choreografie van Cunningham legt het lichaam uiteen in posities en gebaren die wiskundig en geslachtsloos uit mekaar kunnen gehaald en gereconstrueerd worden, en die elke definitieve betekenis van zich af trachten te schudden. Het danstheater van Meg Stuart omschrijft Laermans als een encenering van onze collectiviteit als een autistisch collectief, een representatie van de thans dominante sociabiliteit waarbij de personages als autisten slechts hun vereenzaming kunnen communiceren.

De betogen en verhalen van Rudi Laermans roepen regelmatig vragen en bedenkingen op. Klopt het dat "een uiterlijke stijl geen 'levensechte' posities meer uitdrukt" (blz. 108)? Dat "tekens van jeugd niet langer inwisselbaar zijn tegen een of andere sociaal-culturele realiteit" (blz. 109)? Ik denk integendeel dat modellen en levens-

stijlen, ook zogenaamd jeugdige levensstijlen, nog altijd echte posities en ongelijkheden uitdrukken. Misschien geen leeftijden, maar wel levens. Ook de stelling dat er inzake statusconflicten geen scheidsrechters meer zouden zijn (blz. 126) lijkt twijfelachtig. Waarom "verkleed" mensen zich dan als ze solliciteren of een examen gaan afleggen? Laermans spreekt over het statusspel als over een schimmenspel: een autonome imagoruimte, bevolkt met professionele *tastemakers* (blz. 116-117). Onderschat hij daarmee niet de nog altijd harde realiteit van het statusspel? Laermans heeft nogal eens de neiging om de dingen mooi te zeggen, om de perfectie van het beeld te verkiezen boven de scherpte van het portret.

Bij het lezen heb ik me herhaaldelijk afgevraagd: moet ik deze mooie, soms indringende essays vanuit een sociologisch gezichtspunt beoordelen? Zijn de beelden van Jan Fabre of de teksten van Baudelaire minder waar of minder waard, omdat ze sociologisch niet verantwoord zijn? Neen. Wat dan met deze essays van Rudi Laermans? Eén feit heeft me er toe gebracht deze bundel toch op de sociologische weegschaal te leggen: het feit namelijk dat deze boekbespreking gevraagd werd door de redactie van het Tijdschrift voor Sociologie en dus voor sociologen bestemd is.

De werkelijkheid heeft beelden nodig, "beelden waarin de wereld een seconde lang tot stilstand wordt gebracht ... Als zodanig redden ze de wereld van haar eigen onverschilligheid" (blz. 8). Met deze bedenkingen in een brief aan een andere Jan Lauwers (de artistieke directeur van Needcompany) opent Rudi Laermans het boek. Een boek dat inderdaad over beelden gaat: over theaterbeelden, maar ook over beelden van de stad en van het lichaam, beelden over de (post)moderne samenleving. Zoals het theater de werkelijkheid tracht te verbeelden om erover te kunnen reflecteren, zo tracht Laermans via een aantal verhalen beelden op te hangen over hedendaagse cultuur en sociabiliteit, over moderniteit en postmoderniteit in de samenleving van vandaag. Om daarmee, zoals hij zelf besluit, "een waarheid te onderkennen betreffende alle sociale verhoudingen die ook onze persoonlijke relaties in alle betekenissen van het woord op het spel zet." (blz. 205).

In de epiloog heeft Laermans het over de noodzaak van theater vandaag. Het had ook een betoog kunnen zijn over de noodzaak van sociologie vandaag. Theatraliteit schept volgens hem afstand tussen de werkelijkheid (te beginnen bij de zwetende acteurs) en de gespeelde werkelijkheid (de grote woorden en gestes). Het theater laat de werkelijkheid volgens Laermans beeld worden, het laat lichamen stollen tot beelden en acteurs tot rollen. Die beelden creëren afstand en laten reflexie toe. Doet de sociologie anders? Ook de sociologie schept in haar concepten en theoretische modellen beelden over de werkelijkheid. Beelden die ons toelaten met meer afstand te kijken en reflexiever te handelen. En toch is sociologie geen theater en een theaterstuk of mooi essay nog geen sociologie. Over dat verschil is Rudi Laermans in dit boek onachtzaam heen gestapt.

Sociologische beelden zijn geen theatrale beelden. Ze worden niet opgebouwd als overdreven vormen of als repetitieve tics uit het dagelijkse leven. Ze zijn niet de

poëtisch herkauwde woorden of de "bekorte tekst die met kracht het publiek wordt in geslingerd" (blz. 193).

Sociologische beelden (concepten, modellen) hebben geen groter waarheidsgehalte dan theaterbeelden of literaire beelden. Ze zijn ook niet waardevoller. Maar ze komen wel via andere procedures tot stand en hun anatomie is anders.

Sociologische beelden (concepten, modellen, types) zijn het resultaat van geduldige vergelijkingsprocessen. Zij zijn de gepolijste resultaten van verschillende, aan mekaar geschaafde (en daardoor beschavingsvatbaar geworden) werkelijkheden. Sociologische concepten over de stad, de vrouw en de arme komen niet tot stand door de werkelijkheid te "theatraliseren" of door ze te "poëtiseren". Wel door vele werkelijkheden op mekaar te leggen en zo maximaal naar gelijkenissen en verschillen te zoeken. Deze sociologische procedure verschilt op twee manieren grondig van deze van de theatermakers en van de dichters.

Allereerst vertrekt de socioloog niet van "dé" te verbeelden werkelijkheid (hét geweld, dé dood, dé macht of dé liefde), wel van vele werkelijkheden. Werkelijkheden die niet bij voorbaat dezelfde naam dragen, die (naar theatrale of poëtische begrippen) niet eens dezelfde naam waardig zijn. De socioloog gaat er van uit dat geen twee steden, geen twee vrouwen, geen twee armen aan mekaar gelijk zijn. Hij betwijfelt zelfs of steden wel stad en vrouwen wel vrouw zijn. Hoe dan ook: voor hem bestaat dé stad of dé vrouw niet. Steden en vrouwen bestaan pas nadat hij ze als een structuur benoemd heeft, ze uit de chaos van interacties en relaties tot leven heeft gebracht. Een socioloog is een nominalist en een cynicus.

Ten tweede meet de socioloog zijn beeld (zijn concept, zijn type, zijn model) af aan de bestaande, tot dan ongenoemde of in zijn ogen te vlug benoemde realiteiten. Hij creëert geen ideale vrouw of stad (geen theatervrouw of geen dichtersstad) tegenover bestaande vrouwen of steden. Neen, de socioloog creëert een vrouw, een stad en een arme die als het ware de middelmatigheid, de haast stereotiepe alledaagsheid van een aantal conceptueel samengevoegde werkelijkheden weergeven. Het theater scheidt koninklijke gebaren en grote woorden over de werkelijkheid. De sociologie scheidt beelden over de alledaagsheid en over de middelmatigheid van het bestaan. Dat is niet mooi, maar het is wel "realistischer". Niet omdat die beelden als zodanig een groter waarheidsgehalte hebben: het zijn en blijven beelden. Wel omdat ze ons toelaten het dagelijkse, het normale en gemiddelde leven beter te "begrijpen" en te "instrumentaliseren". Het zijn geen betere, geen juistere, zeker geen mooiere beelden. Maar ze zijn wel werkzamer. Omwille van hun ascetische middelmatigheid.

Tegen die achtergrond kan je over het boek van Rudi Laermans twee uitspraken doen: "Laermans is geen socioloog. Hij is een mooi-prater". Ofwel: "Laermans is geen banale socioloog. Hij is een kunstenaar". Voor sociologische lezers komt dat natuurlijk op hetzelfde neer: Laermans is geen socioloog, punt uit. En toch verkies ik de tweede uitspraak. Niet uit vriendelijkheid, maar omdat ze sociologisch meer te verantwoorden is. Laermans is m.i. een ideaaltypisch (en als zodanig middelma-

tig) voorbeeld van de postmoderne, sociologiserende "freischwebende" intelligentsia die de zogenaamd kwaliteitsvolle kranten en tijdschriften teistert. Laermans en zijn kompanen voeren daarin over het hedendaagse samenleven een fantastisch – soms uitermate boeiend – schimmenspel op. Hopelijk zijn er – naast deze mediatieke en begaafde intelligentsia – ook nog enkele gewone sociologen die over die zelfde samenleving echt spel kunnen maken.

Jan Lauwers

Ger Tillekens, *Het geluid van de Beatles*, Het Spinhuis, Amsterdam, 1998, 431p.

Zou de culturele omslag van de jaren '60 dezelfde geweest zijn zonder popmuziek? Socioloog Ger Tillekens (Rijksuniversiteit Groningen) meent van niet. Volgens hem heeft de muziek van The Beatles de jaren '60 mee vormgegeven. Hij verzet zich tegen het standaardbeeld van de popsociologie waarin popmuziek slechts geduid wordt als een bijverschijnsel van de nieuwe jeugdcultuur. Dit beeld verklaart de naoorlogse jeugdcultuur door het feit dat jongeren langer schoollopen en vroeger geslachtsrijp zijn in een periode van gestegen welvaart en meer vrije tijd. Zo bekeken had de muziek die deze verandering begeleidt net zo goed anders kunnen klinken.

Ger Tillekens plaatst daarentegen de muziek zelf in het brandpunt van zijn belangstelling. Traditioneel laten musicologen en klassieke musici zich bijzonder neerbui-gend uit over popmuziek als 'muziek met de drie akkoorden' en de steeds herhaalde cadensen of akkoordverbindingen. Voor de rock'n roll van Bill Haley bijvoorbeeld gaat deze zienswijze nog ten dele op maar het akkoordgebruik van The Beatles stelt elke muziekwetenschapper voor pertinente vragen. In liedjes als *She loves you* gebruiken The Beatles maar liefst tien verschillende akkoorden die in de traditionele harmonieeler moeilijk te verklaren zijn. Ze wijken ook meer en meer af van de traditionele cadensvorming.

De meeste Beatlesfans zijn het erover eens dat de eigen *sound* van The Beatles vooral te maken heeft met die aparte samenklanken. Maar er is meer. Volgens Ger Tillekens correspondeert de vrije en gevarieerde manier waarop The Beatles hun akkoorden schrijven, prachtig aangepast aan de betekenis en emoties van de tekst, met vernieuwingen op het sociale vlak. Ze draagt bij tot het ontstaan van een cultuur van open dialoog, waarin plaats is voor het uiten van gevoelens. De eis tot meer openheid en democratie in het openbare leven, die zo kenmerkend is voor de jaren zestig, haalt haar kracht uit muziek met minder rigide structuren en dus flexibeler akkoordgebruik.

De teksten van The Beatles lijken op het eerste zicht niet veel om het lijf te hebben. Het zijn liedjes over de romantische liefde, welbewust met een sterk persoonlijk karakter geschreven bijvoorbeeld door het vele gebruik van 'me' en 'you'. Maar door open en vrij over liefde en omgang tussen de seksen te zingen, verspreiden de

Beatlessongs het nieuwe naoorlogse *dating*, waarbij jongens en meisjes vrij met elkaar kunnen afspreken zonder een vaste verloving aan te gaan. Sterker nog, ze geven jongeren de kans om een nieuw conversatiemodel te oefenen waarin een verschil wordt gemaakt tussen de formelere taal van de publieke ruimte, de persoonlijke privé-taal en de experimenteer ruimte van de *peer group*. Afhankelijk van deze contexten gebruiken The Beatles andere akkoorden. Ijzersterk is bij hen de band tussen tekst en muziek. Majeurakkoorden, en in het bijzonder de dominant, zetten een openlijke stellingname kracht bij. De overgang naar hun parallelle mineuren geeft een meer vertrouwelijke toon, als het meedelen van een geheim. Majeursubstituties worden vooral gebruikt voor de 'eerlijke uitdrukking van diepe gevoelens'. Septiemakkoorden daarentegen begeleiden uitspraken in de publieke ruimte. Mineurtransities 'vergezellen doorgaans opmerkingen, die weliswaar worden gemaakt in het gezelschap van vrienden en kennissen maar die tegelijk een sterk privé-karakter dragen'. Majeurtransities ten slotte 'ondersteunen privé-opmerkingen, die bewust of onbewust - vaak op een onbewaakt moment - ongecensureerd ontsnappen aan de sfeer van de privacy en publiekelijk worden geuit'.

Ger Tillekens probeert op een zeer interessante manier de vakgebieden sociologie en musicologie met elkaar te verbinden, maar ik vrees dat muzikale leken zullen afhaken op de vele muzikale analyses. Misschien is het voor sociologen moeilijk aan te nemen dat inherente muzikale kwaliteiten mee de richting van een sociale verandering kunnen sturen. Anderzijds is het voor muzikliefhebbers bijzonder boeiend om te lezen hoe muzikale eigenschappen de wereld mee vorm kunnen geven.

Als musicoloog vind ik het een krachtige vingerwijzing naar popsociologen én musicologen om de *popmuziek* serieus te nemen. Het fenomenale succes van The Beatles over de landsgrenzen heen is niet enkel een socologisch feit maar eerst en vooral een muzikale gebeurtenis van formaat.

Els Desmedt

Joost de Bruin, *De spanning van seksualiteit. Plezier en gevaar in jongerenbladen*, Het Spinhuis, Amsterdam, 1999, 232p.

Populaire tijdschriften vormen een bevoorrechte bron voor de studie van verschuivingen in het discours inzake seksualiteit en lichamelijkeheid. Niet alleen besteden vooral vrouwen- en gezinsbladen relatief veel aandacht aan alles wat met relaties en lichamelijkeheid te maken heeft, en eigenen ze zich daarbij een prescriptieve rol toe; de periodiciteit van hun verschijnen laat bovendien toe de evoluties nauwkeurig te dateren en te traceren. Joost de Bruin (Universiteit Amsterdam) gaat in dit boek na hoe de behandeling van seksualiteit is geëvolueerd in Nederlandse en Britse jongerenbladen, gedurende de periode 1987-1997. De onderzochte bladen richten zich over het algemeen op een publiek tussen 12 en 18 jaar, en de meeste onder hen publiceren geregeld een 'hartsrubriek', waarin jongeren met hun vragen en proble-

men terecht kunnen. Relaties, seksualiteit, lichamelijkheid en geslachtsrollen zijn daarbij telkens terugkerende onderwerpen. De bladen zelf vertolken meestal een autoriteitsrol, en verstrekken medische of psychologische informatie aan hun lezers. Liever dan te opteren voor een puur kwantitatieve verwerking, heeft de Bruin gekozen voor een vertooganalyse van deze tijdschriften, en deze optie wordt uitvoerig verantwoord en toegelicht. Daarbij worden echter weinig vernieuwende elementen aangebracht.

Ondanks het feit dat slechts een korte periode van tien jaar werd onderzocht, slaagt de Bruin er toch in enkele markante verschuivingen in kaart te brengen. Vooral het Nederlandse meidenblad *Yes* wordt daarbij uitvoerig geanalyseerd. In 1987 overheerst in dit blad nog duidelijk een romantisch relatieperspectief, waarin nauwelijks sprake is van een meer expliciete verwijzing naar lichamelijkheid: "Met deze broodjes wordt je zondagochtendontbijt met hem heel feestelijk. Hij zal verrast opkijken als hij zo'n boterham met "I love you" op z'n bord vindt". Als seksualiteit al ter sprake komt, spelen vrouwen daarbij over het algemeen een passieve, niet-initiërende rol. Tien jaar later lijken de rollen omgekeerd: "In 1997 rust er in *Yes* geen taboe meer op een 'lekkere vrijpartij', zelfs niet als die van de kant van het meisje wordt gewenst". De Bruin contrasteert de evolutie van het meisjesblad *Yes* met die van het blad *Webber* dat zich veel meer tot een jongenspubliek richt. Aanvankelijk overheerst daarbij een nogal stoere machoppraat, waarbij relaties juist van hun emotionele betekenis worden ontdaan en vrouwen in sterke mate geobjectiveerd worden. Later gaat de redactionele lijn van *Webber* echter aan het zwalpen en het blad verdwijnt uiteindelijk van de markt. De conclusie is dan ook dat de liefdes- en relatie-idealen die worden voorgespiegeld aan meisjes en jongens op nauwelijks tien jaar tijd sterk naar elkaar zijn toegegroeid. Maar tegelijk is er ook ruimte gekomen voor een veelheid van verschillende perspectieven op seksualiteit, ook indien die losstaan van het traditionele liefdesideaal. Terwijl in 1987 de nadruk nog sterk lag op de verschillen tussen meisjes en jongens, erkent men nu in veel sterkere mate de verschillen binnen elk van deze groepen. De strikte opdeling in twee genderrollen heeft plaatsgemaakt voor een veelheid van keuzen inzake levensstijl en relaties.

Een eerder zwak punt van dit werk is wel dat nauwelijks wordt stilgestaan bij de vraag hoe representatief het onderzochte materiaal is. Zo ontbreekt informatie over oplagecijfers, en men kan zich de vraag stellen hoe opportuun het is een jongensblad te analyseren dat uiteindelijk ten onder is gegaan bij gebrek aan lezers. Ook de vergelijking tussen Nederlandse en Britse bladen komt niet echt uit de verf. Omwille van de meer restrictieve wetgeving in Groot-Brittannië kan seksualiteit in de Britse bladen lang niet zo expliciet behandeld worden als in de Nederlandse. De Bruin stelt bovendien vast dat de mate van expliciete sterk is toegenomen binnen de Nederlandse tijdschriften.

Joost de Bruin ziet in de manier waarop de jongerenbladen schrijven over seksualiteit in de eerste plaats een disciplineringsvertoog, waarbij hij nogal kritiekloos de theorieën van Michel Foucault overneemt. Daarbij maakt hij echter nauwelijks gebruik van het vele secundaire werk dat de afgelopen vijftien jaar over Foucault is

verschenen. Het is ook altijd ietwat goedkoop om voorlichtingsteksten rond bijvoorbeeld AIDS of seksueel geweld maar meteen af te doen als paternalistische disciplineringtendensen. Het alternatief – het niet-verstrekken van accurate informatie – is immers nauwelijks denkbaar. Dat neemt niet weg dat het hier om één nuttig onderzoek gaat, dat echter aan waarde zou winnen door een meer adequate theoretische inbedding.

Marc Hooghe

Hettie Pott-Buter & Kea Tijdens (red.), *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, University Press, Amsterdam, 1998, viii + 333p.

In 1898 had in Den Haag op initiatief van een aantal burgerdames de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid plaats. Nooit eerder kwam vrouwenarbeid op dergelijke manier in de belangstelling. De organisatrices slaagden erin het thema op de maatschappelijke agenda te plaatsen. Hoewel ook aspecten uit het huishouden werden getoond, was er vooral aandacht voor arbeid in de industrie en nijverheid. Er werd getoond welk werk vrouwen er verrichtten en welke producten ze vervaardigden. De makers van de tentoonstelling benaderden vrouwenarbeid op een positieve wijze. 'Ledigheid' werd afgekeurd. De slechte lonen en benarde arbeidsomstandigheden kwamen in de 'industriezaal' nauwelijks aan bod. Ze werden wel aanschouwelijk gemaakt in een aparte zaal voor 'maatschappelijk werk'. Vorig jaar werd het eeuwfeest van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid gevierd met tal van exposities, colloquia en publicaties. Binnen dit kader moet ook het boek *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* worden gesitueerd. De talrijke herdenkingsmomenten bij onze noorderburen doen trouwens denken aan de veelheid van initiatieven waarmee eveneens in 1998 in België de vijftigste verjaardag van het algemeen vrouwenstemrecht luister werd bijgezet.

De auteurs van *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* maken de balans op van de ontwikkelingen rondom vrouwenarbeid gedurende de laatste honderd jaar. 'Vrouwenarbeid' dient hierbij begrepen te worden in de ruimste zin van het woord. De term wordt niet gereduceerd tot betaalde arbeid buitenshuis. Ook huishoudelijk werk en de - vaak aan huis gebonden - activiteiten van meewerkende echtgenotes worden - terecht - beschouwd als 'arbeid'. Wellicht is dit reeds voldoende bewijs van de ambitieuze opzet van het boek. De redactrices, Kea Tijdens en Hettie Pott-Buter, konden voor de realisatie ervan rekenen op de medewerking van een schare van auteurs. Het boek is echter meer dan een bundeling van artikels over het thema 'vrouwen en arbeid'. De verschillende bijdragen vormen een mooi afgerond geheel. De redactrices hebben erover gewaakt dat de medewerkers uit mekaars vaarwater bleven én dat alle relevante deelaspecten aan bod kwamen. In veertien bijzonder leesbare hoofdstukken krijgt de lezer een overzicht van de huidige stand van het onderzoek. Er wordt gekeken naar vrouwenarbeid in de traditionele sectoren

landbouw, industrie en diensten. Ook een aantal vrije en geschoolde beroepen komt aan bod. De evolutie van de deelname van Nederlandse vrouwen aan de arbeidsmarkt wordt geplaatst naast hun rol in het gezin en gekaderd in de demografische evolutie en de ontwikkeling van de verzorgingsstaat in de twintigste eeuw. Verder worden in de loop van het boek - hetzij in een apart hoofdstuk, hetzij doorheen verschillende hoofdstukken - thema's als meisjesonderwijs, vrouwenlonen, de wettelijke reglementering van vrouwenarbeid, de maatschappelijke houding tegenover buitenshuiswerkende vrouwen, het kostwinnersmodel en recente ontwikkelingen als flexibilisering en deeltijdse arbeid belicht.

Gezien de ambitieuze en ruime opzet van het project is het onvermijdelijk dat het boek een aantal onvolkomenheden vertoont. Wie het onderzoek over 'vrouwen en arbeid' enigszins volgt, zal in *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* weinig nieuwe informatie vinden. Het boek is immers in hoofdzaak een synthese van reeds gepubliceerd onderzoek. Deze manier van werken legt een aantal leemten in de wetenschappelijke activiteit bloot, iets wat de auteurs jammer genoeg niet hebben benadrukt. Aan een aantal thema's werd tot op heden weinig of geen aandacht besteed. De corresponderende bijdragen vallen dan ook mager uit. Vooral het laatste artikel over vrouwen in vrije en geschoolde beroepen stelt teleur. Ook komen vrouwelijke ondernemers in het hele boek relatief weinig aan bod, niet alleen omdat er in de twintigste eeuw meer vrouwelijke werknemers waren, maar vooral ook omdat de werkgeefsters tot nu toe minder werden bestudeerd.

'Ingewijden' in de geschiedenis van de vrouwenarbeid zullen tevens het gebrek aan een internationaal-comparatief kader opmerken. Hoewel de evolutie van de arbeidsmarktpositie van vrouwen in de westerse geïndustrialiseerde samenleving een aantal gemeenschappelijke kenmerken vertoont, is elke nationale casus tot op zekere hoogte uniek. De auteurs leggen de nadruk op de analyse van de situatie van vrouwen op de arbeidsmarkt in relatie tot de evoluerende maatschappelijke context in *Nederland*. Hieruit blijkt niet of en in welke mate de Nederlandse situatie overeenkwam met die in de omringende landen. Een aantal typische kenmerken van de Nederlandse arbeidsmarkt wordt niet opgemerkt, laat staan verklaard. Vergelijken we Nederland met bijvoorbeeld België, dan dringt zich onvermijdelijk een aantal vragen op. Hoe komt het dat het kostwinnersmodel in de loop van de twintigste eeuw in Nederland meer succes kende en er dus meer éénverdienersgezinnen waren? Waarom zijn er nog altijd meer Nederlandse dan Belgische vrouwen die deeltijds werken? Welke rol speelde en speelt het feit dat de kinderopvang in Nederland minder goed is uitgebouwd hierin?

Laat het boek specialisten op het vlak van vrouwenarbeid op hun honger zitten, wie niet zo goed thuis is in de problematiek kan met *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* zijn/haar kennis grondig bijspijkeren. Hoewel het werk voldoet aan de elementaire wetenschappelijke eisen - voetnoten en bibliografie - is het geen kurkdroge opsomming van feiten en cijfers geworden. Met de aantrekkelijke visuele vormgeving - de ontelbare illustraties, grafieken en kaders met randinformatie - mikken de makers van het boek duidelijk op een groot publiek. Ook de interviews

met vrouwen over de arbeidsmarktsituatie van hun moeder en van zichzelf zijn wellicht in de eerste plaats bedoeld om de herkenbaarheid van het onderwerp te vergroten.

Beschouwen we het boek als een status questionis bedoeld voor een brede doelgroep dan verdienen de auteurs zeker onze waardering. Ze slagen er immers in om op nauwgezette en zeer leesbare wijze de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek te vertalen naar een ruim publiek.

Nele Bracke

Johan Leman (red.), *Moedertaalonderwijs bij allochtonen. Geïntegreerd onderwijs in de eigen taal en cultuur*, Acco, Leuven, 1999, 158p.

Moedertaalonderwijs bij allochtone leerlingen heet in Vlaanderen OETC (Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur). Het gaat om de implementatie van initiatieven die tijdens de jaren zeventig werden opgestart onder impuls van de Europese Gemeenschap. Dit boek waaraan vijftien auteurs hebben meegewerkt bestaat uit drie delen en een extra artikel over de non-discriminatieverklaring van de hand van de redacteur Johan Leman. De delen behandelen achtereenvolgens (1) de attitude van de allochtone ouders t.a.v. deze vorm van onderwijs, (2) de situatie van het OETC in Vlaanderen en (3) het Brusselse OETC-onderwijs met name het biculturele onderwijs zoals het door het centrum Foyer wordt georganiseerd. De auteurs komen uit verschillende richtingen, en het gaat zowel om academici als veldwerkers.

Wat OETC precies is wordt in de artikelen van Snytsers en De Smedt duidelijk: aangaande de taalcomponent "geldt dat de allochtone taal een specifieke plaats moet krijgen in de totaliteit van het taalvaardigheidsonderwijs [...]. Optimaal taalvaardigheidsonderwijs sluit aan bij de feitelijke meertaligheid van allochtone kinderen, maakt efficiënt gebruik van meertaligheid en beoogt een maximale beheersing van de allochtone taal in zoveel mogelijk relevante taalgebruikssituaties" (p. 69). De cultuurcomponent bestaat uit "enerzijds de opbouw en ervaring van de eigen individualiteit, anderzijds het gevoel van verbondenheid met de sociale en maatschappelijke realiteit" aldus de Vlaamse Onderwijsraad in 1994, aangehaald door De Smedt op p. 110.

Naast een overzicht van de diverse aspecten die met de implementatie van OETC gepaard gaan, geven een aantal auteurs ook een aanzet tot evaluatie van het geheel in een ruimer onderwijsperspectief, d.w.z. dat ze OETC aanzien als een middel om te reflecteren over meertalig onderwijs. Dit laatste is belangrijk omdat OETC ondanks alle inspanningen door vele scholen blijvend wordt genegeerd. Hoe het komt dat OETC geen bredere impact heeft in het onderwijs is niet moeilijk te begrijpen. Ondanks het enthousiasme van de coördinerende instanties heeft de overheid tot 1991 vooral een afwachtend, receptief en reactief beleid gevoerd. Later hebben de

keuze voor het perspectief van kansarmoedebestrijding en de opkomst van het onderwijsvoorrrangsbeleid het OETC gemarginaliseerd, aldus Snysters.

Er zijn volgens mij nog minstens twee bijkomende argumenten aan te halen die verklaren waarom OETC geen gigantisch succes is. Er wordt, ten eerste, te weinig aandacht besteed aan de didactisch of leerspecifieke aspecten van het OETC en, ten tweede, wordt OETC bijna altijd aangezien als een onderwijsvorm die uitsluitend voor migranten is bedoeld. Het gebrek aan aandacht voor didactische aspecten is een gevolg van de Europese richtlijn uit 1977 die de lidstaten voorstelt moedertaal en cultuur van het land van oorsprong in het gewoon onderwijs te verstrekken. Maar tegelijkertijd verstrakten de lidstaten hun houding t.a.v. de opvang van migranten. Bijgevolg werd OETC in het begin niet als integratiebevorderend aangezien - wat de bedoeling was - maar als een stap naar remigratie naar het land van herkomst. Deze laatste doelstelling is nu nog alleen maar in bepaalde kringen te horen maar voorgaande opvatting verduidelijkte de onderwijskundige meerwaarde van OETC helemaal niet. De meerwaarde van OETC was nochtans al aangegeven in een UNESCO-rapport uit 1953: "It is axiomatic that the best medium for teaching a child is his mother tongue. Psychologically, it is the system of meaningful signs that in his mind works automatically for expression and understanding. Sociologically, it is a means of identification among the members of the community to which he belongs. Educationally, he learns more quickly through it than through an unfamiliar linguistic medium" (UNESCO 1953: 11). Het is echter opmerkelijk dat OETC wantrouwend, dubbelzinnig en terughoudend werd en wordt begroet. Enerzijds wordt OETC als een bedreiging voor het verwerven van het Nederlands gezien maar anderzijds wordt het toch beschouwd "als een middel om leerachterstanden te bestrijden" (p. 75). Het feit dat met OETC-onderwijs diverse problematische aspecten gepaard gaan (vgl. Van de Craen 1993) hangt uiteraard samen met het welbekende gegeven dat onderwijsveranderingen bijzonder moeilijk te implementeren zijn. Over het uiteindelijke belang en de meerwaarde van OETC zeggen deze moeilijkheden echter niets.

In voorliggend boek geven zowel Leman als De Smedt een aanzet om OETC serieus te nemen. Leman rapporteert over zestig adolescenten waaronder vijftien Italiaanse, Spaanse en Turkse tweede- en derdegeneratiejongeren die bicultureel basisonderwijs hebben gelopen en daarna secundair onderwijs in de Nederlandstalige Brusselse scholen hebben gevolgd. Het blijkt dat deze jongeren uitgroeien tot meertaligen waarbij de diverse talen op functionele wijze worden aangewend. Deze functies verschillen naargelang de moedertaal Italiaans, Spaans of Turks is. Het Nederlands heeft, naast uiteraard het Frans, een functie die te verwachten valt in een context met een duidelijke dominante taal, het Frans, naast een gedomineerde taal, het Nederlands. De Smedt laat zien dat bicultureel onderwijs een positieve invloed heeft op het aantal doorstromers naar het ASO. Leerlingen die bicultureel onderwijs hebben gevolgd hebben meer kans om door te stromen naar het ASO dan naar het BSO. De meerwaarde van OETC ligt bijgevolg in het feit dat het Nederlands een plaats bekleedt in het meertalige universum van de jongeren en dat het kennelijk ook aanzet tot versterkte sociale mogelijkheden.

Hoe moet de toekomst van OETC worden ingeschat? Ik denk dat een aantal ontwikkelingen in Europa in de jaren negentig hierop een antwoord kunnen bieden. Het Europese Witboek over 'Leren en onderwijzen' stelt dat Europese burgers in de toekomst naast hun moedertaal het best ook nog twee andere talen zouden kennen. Over de manier waarop dit zou moeten gebeuren spreekt het Witboek zich niet uit maar de European Language Council, samen met nog een stuk of wat organisaties die actief zijn op taalpolitiek terrein, is van mening dat dit het best gebeurt door een of andere vorm van meertalig onderwijs. Het gaat hier dan om onderwijs waarbij een deel van het curriculum in een andere taal wordt verstrekt. Bovendien wordt daarmee het best vroeg begonnen.

Het is duidelijk dat de filosofie van het OETC bijzonder veel raakpunten heeft met deze opvatting. De integratie van OETC-principes in het gewone (taal)onderwijs katapulteert deze benadering dan ook van het verdomhoekje naar de top van wat als modern onderwijs mag worden aangezien. Sommige auteurs van deze bundel lijken dezelfde weg op te gaan. Delrue en Hillewaere geven een aanzet tot meertalig onderwijs en aanzien OETC als meertalige instructie als een "verbijzondering van intercultureel onderwijs" (p. 87). Aan de meerwaarde van meertalig onderwijs wordt in brede kring al lang niet meer getwijfeld. De Vlaamse overheid aarzelt echter en beroept zich voorsnog op de taalwetten die meertalige instructie zouden verbieden. Dit argument begint echter meer en meer af te kalven. De KUL-jurist Verstegen heeft er al op gewezen dat meertalig onderwijs niet noodzakelijk door de taalwetten uitgesloten wordt (Verstegen 1998). En de Franse Gemeenschap beschikt over het decreet Onkelinckx van juli 1998 dat voorziet dat scholen die erom vragen meertalig onderwijs Frans-Nederlands of Frans-Engels mogen organiseren op voorwaarde dat aan een aantal condities is voldaan.

Meertalig onderwijs begint bijgevolg ook buiten migrantenkringen bekend te raken en dit zal ongetwijfeld tot gevolg hebben dat toekomstige vernieuwingen in het onderwijs hier op zijn minst aandacht aan zullen moeten besteden temeer omdat het traditionele taalonderwijs niet de gewenste resultaten boekt. In deze zin zijn de ervaringen met het OETC erg belangrijk. Het is de verdienste van deze bundel om de discussie rond dit thema aan te zwengelen. Het is daarom jammer dat het boek nogal losjes is geredigeerd. Er zijn een aantal slordigheden aan te wijzen die door een strakker redactiebeleid vermeden hadden kunnen worden. De alineastructuur van de bijdragen is vaak chaotisch, de kwaliteit van het Nederlands is hier en daar niet goed en de artikelen hebben ongelijke wetenschappelijke kwaliteiten. Ook ontbreken sommige referenties in de literatuurlijst.

Twee opmerkingen tot besluit. Ten eerste: doorheen het boek wordt naar de taal van de Berbers consequent met het 'Berbers' verwezen terwijl het 'Berber' de juiste aanduiding is (vgl. Taalatlas 1998). Ten tweede: in de overigens uitstekende bijdrage over sociolinguïstische problemen van Marokkaanse en Turkse migranten wordt gesteld dat het Berber een Indo-Europese taal zou zijn. Dit is echter een hypothese die minder en minder aanhangers heeft (vgl. bijvoorbeeld Cavalli-Sforza 1994 en Sadiqi 1997). Het Berber behoort tot de Afro-Aziatische taalgroep en bijgevolg niet tot de Indo-Europese talen. Desondanks blijft het boek een boeiende

bijdrage tot, eerst en vooral, de ontwikkeling van het OETC en het belang ervan. Verder is het een aanzet tot een discussie op een breder vlak gericht op met name meertalig onderwijs, d.w.z. onderwijs waarbij een deel van het curriculum in een andere dan de moedertaal wordt verstrekt.

Piet Van de Craen

Referenties:

- Cavalli-Sforza, L., P. Menozzi & A. Piazza (1994), *The History and Geography of Human Genes*. Princeton University Press, Princeton.
- Sadiqi, F. (1997), The Place of Berber in Morocco, *International Journal of the Sociology of Language*, 7-21.
- Taalatlas (1998), *De grote taalatlas*. Schuyt, Haarlem.
- UNESCO (1953), *The Use of Vernacular Languages in Education*. Unesco, Paris.
- Van de Craen, P., J. Boulima en V. Huyge (1993), Anderstalige migranten in het onderwijs. Een overzicht en een aanzet tot onderwijsverandering, pp. 123-156 in R. Lesthaeghe, E. Deslé & E. Witte (red), *Denken over migranten in Europa*. VUB Press, Brussel.
- Verstegen, R. (1998), Onderwijstaal en taalonderricht in het onderwijs voor migranten, *Tijdschrift voor onderwijsrecht en onderwijsbeleid*, 5-6, 329-347.

Luc Huyse, *De opmars van de Calimero's. Over verantwoordelijkheid in de politiek*, Van Halewyck, Leuven, 1999, 132p.

In zijn nieuwste boek heeft Luc Huyse, de *bestseller* onder de Vlaamse sociologen, het over de heikele kwestie van de politieke verantwoordelijkheid. Aan actualiteitswaarde heeft dit boek geen tekort. Zoals Huyse natelt, hebben in amper zes jaar, van 1994 tot 1999, maar liefst 18 politieke coryfeeën (gedwongen) ontslag genomen omdat hun verantwoordelijkheid in deze of gene beleidsmislukking, *would be-* of echt schandaal in het geding was. De auteur zegt dat zijn boek groeide, zoals zovele boeken, 'omdat de auteur orde wil scheppen in eigen hoofd' (p. 10). Daarin is hij maar in beperkte mate geslaagd, in ieder geval in mijn hoofd.

In een eerste deel van zijn essay wil Huyse orde aanbrengen in de terminologische kakofonie. Hij geeft onder meer aan dat er een onderscheid is tussen 'bestuurlijke pech' en affaires en schandalen. Belangrijk is de combinatie van beheersbaarheid en voorspelbaarheid van maatschappelijke problemen. Daarna stelt hij dat politieke verantwoordelijkheid uitgerekend in België nogal moeilijk ligt. Dat heeft te maken met de compromisdemocratie, met de vervagende grenzen tussen overheid en mid-

denveld en met de emigratie van bindende beslissingen uit de domeinen van de formele politiek. Vervolgens vraagt Huyse zich af hoe het komt dat politieke verantwoordelijkheid niet alleen bij ons maar ook in andere westerse landen een issue is geworden. Hij wijst de simpele these van het toenemend aantal schandalen van de hand en geeft aan dat zowel de burgers als de politiek gewijzigd zijn. Er is bij de bevolking nu meer gevoeligheid voor verantwoordelijkheid en door ontideologisering, nieuwe politieke cultuur en interne territoriumtwisten geeft ook het politiek bedrijf sneller aanleiding tot het speuren naar verantwoordelijken. In het vierde hoofdstuk herneemt Huyse het centrale thema van zijn vorige boek: aangezien de politiek wegtrekt uit de formele politieke instituties zou ook de roep om verantwoordelijkheid meer moeten gericht worden aan buitenpolitieke instanties. Hij suggereert verschillende mogelijkheden die steeds draaien om het begrip transparantie, en dat zowel in overheid en gerecht, als in de privé-sector (NGO's, bedrijfsleven, media...). Huyse pleit voor het creëren van 'publieke ruimten waar plaats is voor woord en wederwoord' (p. 109).

Sinds een tiental jaren is Luc Huyse de meest gelezen, geïnterviewde en geciteerde socioloog van Vlaanderen. Dat dankt hij vooral aan zijn feilloos talent om maatschappelijk-politieke evoluties aan te voelen en in te schatten, en ze desgevallend op de toekomst te projecteren. Waar gaan we naartoe als deze trend zich verder zet, welke alternatieven zijn er en hoe kan de politiek deze of gene evolutie bijsturen of versterken? Huyse beschikt over een uitzonderlijk stel voelhorens, een goed ontwikkelde intuïtie en een fijne neus waarmee hij de politiek volgt en ontleedt. In zijn bekende werk over politiek is het betoog niet steeds systematisch en empirisch onderbouwd. Veel meer dan de inhoud van krantenknipselmappen en ad hoc bewijsvoering aan de hand van talloze voorbeelden krijgt de lezer soms niet voorgeschoteld, maar als er iemand in Vlaanderen met recht politicologisch futuroloog kan worden genoemd, is hij het wel. De auteur komt daar ook ronduit voor uit. Hij doopte zijn eigen bezigheid eerder 'giskunde'. Dat gebrek aan wetenschappelijke *hard facts* wordt echter meestal ruimschoots gecompenseerd door zijn visie, de vele ideeën die hij lanceert en die je onvermijdelijk aan het denken zetten en door zijn geslaagde 'vertaling' van het werk van buitenlandse sociale wetenschappers naar de Belgische politiek. Huyse lijkt soms eerder op een ziener dan op een wetenschapper, en empirische sociale wetenschappers die een Kendall's Tau van een Polychorische correlatie weten te onderscheiden, hebben we in Vlaanderen voldoende.

Huyse beschikt over een gouden pen. Zijn taal is virtuoos, vol met goedgekozen beelden, knappe wendingen en mooie vergelijkingen, en zonder dat het tot bombarie leidt. Huyse heeft dus niet alleen ideeën, hij kan ze ook verkopen. Buiten zijn kwaliteiten als politiek trendwatcher, is dat een verklaring voor het succes van zijn boeken en voor de kleine mediastorm die het verschijnen ervan telkens weer laat losbarsten.

Ook *De opmars van de Calimero's* is een goed geschreven essay en leest als een trein (een treinreis Oostende-Arlon volstaat trouwens ruimschoots voor exhaustieve lectuur) maar de lezer blijft wat op zijn honger zitten. Dit boek is, zeker in zijn

eerste hoofdstukken, wat te snel geschreven en te weinig vrucht van geduldige reflectie, het is soms te zeer geënt op de politieke actualiteit. Na de ontsnapping van Dutroux in april 1998 stelde Huyse dat niet alleen Stefaan Declerck en Johan Vande Lanotte ontslag moesten nemen, maar dat alle (CVP-)premiers die verantwoordelijk waren voor het jarenlang verwaarlozen van justitie eigenlijk de politieke consequenties zouden moeten trekken. De reacties op die stelling waren afwijzend. Ook buiten de betrokkenen zelf vonden nogal wat mensen dat Huyse deze keer wat overdreven had. Ik heb de indruk dat dit boek, nadat de dioxinecrisis de kwestie van de politieke verantwoordelijkheid opnieuw scherp stelde, de uiteindelijke verantwoording is van die *slip of the tongue* die volop koren op de molen was van de ontslagcultuur waartegen hij in dit boek opkomt.

Er worden in *De Calimero's* vele ideeën en concepten gelanceerd, maar sommige worden niet doorgedacht. In plaats van orde te creëren in het hoofd van de lezer, wordt er af en toe eerder wanorde gecreëerd doordat de begrippen, concepten en stellingen niet worden uitgepuurd en ontbeend maar snel en weinig analytisch op de lezer worden losgelaten. Het boek bevat nogal wat van die losse eindjes. In een eerste deel wil Huyse bijvoorbeeld conceptuele duidelijkheid creëren in de 'grabbelton' van de discussie over verantwoordelijkheid, maar mij heeft hij in ieder geval niet kunnen duidelijk maken waar het exacte onderscheid tussen 'verantwoordelijkheid', 'verantwoording' en 'aansprakelijkheid' nu juist ligt. Een ander voorbeeld. Huyse houdt een terecht pleidooi voor bedachtzaamheid, dat men niets steeds om alles en nog wat het vel van de verantwoordelijke mag eisen. Hij merkt op dat de discussie over verantwoordelijkheid nogal eens geblokkeerd raakt doordat er geen alternatief is: ofwel ontslag nemen, ofwel helemaal niets doen. De lezer zet zich hoopvol recht voor suggesties voor een nieuw instrumentarium van mogelijke sancties, maar we komen, naast het ontslag, niet verder dan het publiekelijk aanbieden van verontschuldiging.

Opvallend is ook dat Huyse deze keer zijn mosterd vooral haalt van boven de Moerdijk, met name bij Marc Bovens en Ed van Thijn. Vraag is of de Nederlandse politiek wel te vergelijken is met de Belgische. Het grootste organisatorische verschil is de positie van de ambtenarij die in Nederland veel sterker is dan in België. Bij ons zijn de ministeriële kabinetten de belangrijkste beleidsactor. Dat plaatst de kwestie van de politieke verantwoordelijkheid in een totaal ander kader. In België is de minister effectief verantwoordelijk voor bestuurlijke blunders, die worden immers door zijn eigen kabinet begaan dat uit door hem aangeworven vertrouwelingen bestaat. Maar ook meer algemeen zijn er grote verschillen tussen het politiek bedrijf in België en Nederland. De Nederlandse situatie kan wel als inspiratiebron fungeren, maar het zou boeiend geweest zijn om de particuliere Belgische situatie meer in ogenschouw te nemen.

De argumentatie is soms wat makkelijk. Het is niet steeds duidelijk in welke mate een bepaald gegeven de te bewijzen stelling ondersteunt. Zo stelt Huyse dat het wegdeemsteren van de traditionele politieke breuklijnen de neiging om naar politieke verantwoordelijkheid te speuren, nog verhoogt (p. 77-78). Om eerlijk te zijn blijft het me een raadsel waarom tanende breuklijnen daartoe aanleiding geven. Een

ander voorbeeld. Huyse speculeert dat het wel eens zou kunnen dat politici zo vaak 'gepakt' worden op domeinen die buiten het strikt politieke liggen (privé-leven) omdat de politici de kwestie van hun politieke verantwoordelijkheid pogen te vermijden (p. 55). Ik denk niet dat dat correct is. Het heeft waarschijnlijk eerder te maken met het feit dat politici zich meer en meer 'outen' als mensen van vlees en bloed, dat ze zich graag als integer en 'echt' willen voordoen en daarom, omwille van electorale motieven, de media inzage geven in hun privé-leven. Verhofstadt die als een echte 'nieuwe vader' zijn kinderen belangrijker vindt dan de politiek, Bert Anciaux die 'ons Damienne' af en toe eens goed verwent of Jean-Luc Dehaene die zich op de tribune van Club Brugge laat gaan. Als dat privé-leven dan een electoraal motief wordt, is het niet meer dan normaal dat ontsparingen of 'fouten' in dat privé-leven als een boemerang terug op het hoofd van de betrokkenen neerkomen. Clinton moet niet komen klagen dat zijn privé-leven te grabbel wordt gegooid, hij heeft het zelf uitgespeeld (de *all American happy family*) om verkozen te worden. Hoeveel mensen zouden er nog voor Bert Anciaux stemmen als zou blijken dat hij vrouw en kinderen slaat?

Is *De Opmars van de Calimero's* het lezen waard? Zeker wel. Je kan er als sociale wetenschapper heel wat inspiratie uit putten. Interessante ideeën en boeiende interpretaties genoeg. Als je wakker ligt van politieke verantwoordelijkheid en van de ontslagcultuur vind je hier meer dan voldoende geestelijk voedsel om een wakende nacht te vullen. Huyse raakt vele behartenswaardige thema's aan, zoals de kwestie van de verantwoordelijkheid van de media, maar ze behoeven meer uitwerking. Na *De Verzuiling Voorbij* (1987) en *De Politiek Voorbij* (1994) blijft het dus nog even wachten op een waardige opvolger van die baanbrekende publicaties van dezelfde auteur.

Stefaan Walgrave

Adrie Ten Brinke & Lotje Eikelboom, *Een levenlang wonen. Huisvesting en zorg*, Boom, Meppel, 1999, 97p.

'*Een levenlang wonen*' is verschenen in de serie Het Vervolg, dit is een reeks voor 50-plussers, met boekjes over gezondheid, reizen, vrijetijd, medezeggenschap, relaties etcetera. De serie beoogt praktisch toepasbare informatie te leveren, die ook medisch, sociaal en juridisch verantwoord is. De grondtoon is positief: anti-fatalistisch en gericht op eigen verantwoordelijkheid, realistisch over de feiten, niet de eeuwige jeugd propagerend.

De achterflap van dit boekje omschrijft de inhoud ervan uitstekend. '*Een levenlang wonen*' stelt de lezer in staat om antwoorden te vinden op de volgende vragen: Hoe wilt u wonen op uw zestigste? In een huis met een tuin dicht bij de kinderen of in een aanleunflat met voorzieningen om de hoek? In een comfortabele serviceflat aan de rand van het dorp of in een woongroep in het hart van de stad? '*Een levenlang wonen*' laat de lezer toe een overzicht te verwerven van de mogelijkheden die er op

dit moment zijn (in Nederland) en wat hij kan doen om zolang als mogelijk zelfstandig te blijven wonen, ook als hij minder mobiel wordt of andere problemen krijgt met zijn gezondheid.

Na een kort maar boeiend hoofdstukje over de geschiedenis van ouderenhuisvesting en ouderenzorg schetsen Adrie Ten Brinke, een ambtenaar van de gemeente Amersfoort, en Lotje Eikelboom, een zelfstandig publicist, hoe het maatschappelijk beeld van ouderen in de loop der jaren is veranderd. Daarna komen de overwegingen om te verhuizen aan de orde, de mogelijkheden om het huis aan te passen en de zorg en hulp die er tegenwoordig aan huis gegeven wordt. Tot slot worden de verschillende woonvormen voor ouderen besproken, met de hulp en de zorg die daar al dan niet bij geleverd wordt.

'*Een levenlang wonen*' is een snelle, maar lekkere hap, een goede introductie voor de lezer die kennis wil maken met (de geschiedenis van) wonen van en voor ouderen.

Pascal De Decker

